

XIX əsrin ikinci yarısında çarizmin Şimali Azərbaycanı keçirdiyi bəzi aqrar islahatlar barəsində

Ceyhun Hüseynov

A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu

ceyhunh137@gmail.com

Açar sözlər: pay torpağı, torpaq, islahat, quberniya, Şimali Azərbaycan, Rusiya, çarizm

Bu məqalədə etibarlı mənbə və ədəbiyyatdan toplanmış çoxsaylı materiallar əsasında Şimali Azərbaycanda aqrar islahatların gedişi, onların mahiyyəti və nəticələri, habelə aqrar münasibətlərin tənzimlənməsinə yönəlmiş çar hökumətinin digər tədbirləri nəzərdən keçirilir.

Araşdırmalar inandırıcı şəkildə göstərir ki, mərkəzi imperator hökuməti dövlət torpaqlarının sahibliyindən tamamilə imtina etmək istəmirdi. Buna görə də 1900-1904-cü illərdə aparılan islahatlar dövlət kəndlilərinin pay torpaqları hesabına yalnız daimi istifadəsinə imkan verdi. Bununla belə, çarizm öz mövcudluğunun sonuna qədər dövlət kəndlilərinin öz pay torpaqlarının sahiblərinə çevrilməsinə imkan vermirdi.

О некоторых аграрных реформах, проведенные царизмом в Северном Азербайджане во второй половине XIX века

Джейхун Гусейнов

Ключевые слова: надел, земля, реформа, губерния, Северный Азербайджан, Россия, царизм

В настоящей статье на основе многочисленных материалов, собранных из достоверных источников и литературы рассматривается ход аграрных реформ, их суть и последствия, а также другие мероприятия царского правительства, направленные на урегулирование аграрных отношений в Северном Азербайджане. Проведенные исследования убедительно показывают, что центральное имперское правительство не хотело полностью отказаться от права собственности над казенными землями, поэтому реформы 1900-1904 гг. допускали только постоянное пользование казенных крестьян земельными наделами. Все-таки до конца своего существования царизм не допустил превращения казенных крестьян в собственников своих наделов.

On some agrarian reforms carried out by tsarism in Northern Azerbaijan in the second half of the 19th century

Jeyhun Huseynov

***Key words:** allotment, land, reform, province, Northern Azerbaijan, Russia, tsarism*

In this article, on the basis of numerous materials collected from reliable sources and literature, the course of agrarian reforms, their essence and consequences, as well as other measures of the tsarist government aimed at regulating agrarian relations in Northern Azerbaijan are considered. The conducted studies convincingly show that the central imperial government did not want to completely abandon the right of ownership over state lands; therefore, the reforms of 1900-1904 allowed only the permanent use of state-owned peasants' land plots. Still, until the end of its existence, tsarism did not allow the transformation of state-owned peasants into owners of their allotments.

21 aprel 1903-cü ildə 1900-cu il qanununu inkişaf etdirən və konkretləşdirən qaydalar qəbul olunmuşdur. Bu qanunla pay torpaqlarından istifadə hüququ olan kəndlilərin sayı xeyli azaldılırdı. Bu, minlərlə kəndlilin tamamilə torpaqsız qalması və ya pay torpaqlarınının müəyyən hissəsindən məhrum olması demək idi. Qanuna görə iki, yaxud daha artıq icmalara ümumi torpaq sahəsinin ayrılmasına o halda icazə verilirdi ki, bütün torpaqlar və ya əkin sahələrinin bir hissəsi bu kəndlərin ümumi istifadəsində olsun. Bu zaman ümumi torpaq sahəsini almaq istəyən kəndlərin yığıncaq üzvlərinin üçdə ikisinin lehinə səs verməsi də vacib idi. Ümumi sahələrin bölünməsi üçün torpaq sahələrinin sərhədlərinin düzəldilməsi, onların daha münasib şəkllə salınması məqsədilə icmalar arasında kənd yığıncaqlarının qərarı ilə torpaqların dəyiş-düyüş edilməsinə icazə verilirdi. Əgər bunun üçün icmaların razılığı olmasaydı torpaqların sərhədlərinin düzəldilməsi məqsədilə xırda sahələrin məcburi dəyiş-düyüş edilməsinə də icazə verilirdi. Belə halda dəyişdilər sahələrin sahəsi 5 desyatindən çox olmamalı idi. Üzümlüklər, meyvə bağları, süni şəkildə suvarılan torpaqlar, meşə kənarları, kəndlilər tərəfindən qurudulmuş bataqlıqlar, onların saldıqı meyvəliklər, mal-qara tövlələri, su quyuları icma üzvlərinin icazəsi olmadan sərhədlərin düzəldilməsi məqsədilə zorla dəyişdirilə bilməzdi [7, c. 406-407].

1903-cü il aqrar qanununda çarizmin aqrar siyasətinin mürtəce xarakteri özünü büruzə verir. Belə ki, qanunun müstəmləkə mahiyyəti onun tətbiqi zamanı xəzinə torpaqlarında məskunlaşmış yerli əhali ilə rus köçkünləri arasında ayrı seçkiliyin edilməsində özünü göstərir. Belə ki, qanunun 5-ci

bəndində bu qaydalarla səlahiyyətli orqanların icazəsi ilə dövlət torpaqlarında salınmış kəndlər və qəsəbələrin sakinlərinə torpaqların ayrılması nəzərdə tutulduğu göstərildiyi halda qanunun 7-ci bəndində göstərilir ki, bu qaydalar Əkinçilik və Dövlət Əmlakı Nazirliyinin razılığı əsasında səlahiyyətli orqanların icazəsi olmadan xəzinə torpaqlarında məskunlaşan rus köçkünlərinə aid edilirdi [7, c. 405-406].

Qanunun meşə sahələrinin ayrılması və ona görə verginin müəyyən edilməsi ilə bağlı qaydalarında bəzi icmalar üçün meşə materiallarının buraxılışının saxlanması yaxud onun meşə sahələrinin ayrılması ilə əvəz olunması Əkinçilik və Dövlət Əmlakı Nazirliyinin razılığı əsasında müəyyən olunurdusa, İrəvan quberniyasında belə əvəzlənməyə icazə verilmirdi [7, c. 412] ki, bu faktın özü də qaydaların müstəmləkəçi mahiyyətindən xəbər verir.

Qeyd olunmalıdır ki, 1900-cü ilin 1 may və 1903-cü ilin 21 aprel əsasnamələri gözlənilən nəticəni vermədi, bu dəyişikliklər dövlət xəzinə kəndlərində vergi və mükəlləfiyyət sistemini ağırlaşdıraraq mürəkkəbləşdirdi və kəndlilərin əsarəti daha da güvvətləndirdi.

XX əsrin əvvəllərində aqrar sahədə verilmiş qanunlar dövlət kəndlilərinə aid edildiyi üçün sahibkar kəndlilərinin torpaq-mülkiyyət münasibətləri məsələsi tənzimlənməmiş olaraq qalmışdı. Bu səbəbdən də yaranmış vəziyyət sahibkar kəndlilərinin arasında da mükəlləfiyyətli münasibətlərin ləğv edilməsi məsələsini actual etmişdi.

XX əsrin əvvəllərində Cənubi Qafqaz diyarında bütün kəndli əhalisinin 1/3-i, təxminən həmin vaxta kimi 706.622 hektar torpağı ala bilməyən 118.295 təsərrüfatın durumu acınacaqlı vəziyyətdə idi. Qafqaz canişini vəzifəsində Q.S. Qolitsını əvəz edən İ.İ. Vorontsov-Daşkov 1905-ci il oktyabrın 12-də çara təqdim etdiyi “Qafqaz diyarının idarəçiliyinə dair qeydlər”ində bölgədəki qeyri-sabit vəziyyətin başlıca səbəbini əvvəlki rəhbərliyinin zamanında aqrar məsələdə buraxdığı nöqsanlarla izah edirdi. O, əhali arasında narazılıqların səbəblərindən olan onların bəylərdən olan asılı münasibətlərin dərhal ləğv edilməsinin tərəfdarı olduğunu bildirirdi [4, c. 40-41, 48]. Eyni zamanda, o, bəylərə kompensasiya ödənilməsini tamamilə zəruri hesab edərək 1905-ci il noyabrın 22-də o, Nazirlər Sovetinə dövlət xəzinəsindən sahibkarlara kompensasiya verilməsi şərti ilə torpaq mülkiyyətçilərinin torpaqlarının kəndlilərə pulsuz verilməsini nəzərdə tutan qanun layihəsini təqdim etdi [2, c. 259-261].

İmperiyanın əkinçilik naziri N. Kutler və maliyyə naziri İ.P. Şipovun qeydləri nəzərə alınaraq layihədə müəyyən düzəlişlər edilmiş və altı bənddən ibarət yeni layihə hazırlanır. Burada məcburi və ya asılı münasibətdə qalan kəndlilərə və dövlət köçkünlərinə sərəncam verildiyi gündən istifadələrində olan torpaqlara sənədlərlə müəyyən edilmiş hüdudlarda, belə sənədlərin olmaması və ya qeyri-dəqiqliyi şəraitində isə onların faktiki istifadəsində olan

torpaqlarda mülkiyyət hüququ vermək nəzərdə tutulmuşdu. Fərman verildiyi gündən onların bütün məcburi və ya asılı münasibətləri dayandırılır, kəndlilər yuxarıda qeyd olunan torpaqlar üçün müəyyən olunmuş dövlət və zemstvo vergilərini ödəməli idilər. Qanun layihəsində bu məsələ ilə bağlı xüsusi sərəncam verilənə qədər kəndlilərin göstərilən kateqoriyaları üçün torpaq mülkiyyətçilərinin torpaqlarında yerləşən otlaqlardan və meşələrdən istifadə hüququnun, habelə torpaq mülkiyyətçilərinin kəndli torpaqlarında yerləşən otlaq və meşələrdən istifadə hüququnun saxlanması, nəzərdə tutulurdu. Üçüncü bənddə erməni kilsəsinin asılı kəndlilərinin monastırın zəruri hallarda Qafqaz canişininə aztorpaqlı və torpaqsız kəndlərə boş dövlət torpaqları hesabına torpaq sahələri ayırmağa icazə vermək nəzərdə tutulurdu. Layihəyə görə torpaq sahiblərinə təzminat olaraq təxminən 30 milyon rubl ödənməli idi. Qanun layihəsi 1906-cı il aprelin 4-də Nazirlər Şurasının iclasında müzakirə edilsə də, islahatın həyata keçirilməsi üçün ayrılacaq məbləğin Dövlət Dumasında müzakirə olunmasının zəruriliyi səbəbindən layihə dumanın müzakirəsinə verilir [2, c. 270-273].

Cənubi Qafqazda aqrar məsələnin həllinin vacibliyini dərk edən deputatlar N.S. Çxeidze, İ. Heydərov və E.P. Qeçəqorinin təşəbbüsü ilə Dumanın 34 deputatı Zaqaqaziya kəndlilərinin müvəqqəti mükəlləfiyyətli vəziyyətinin ləğv edilməsini nəzərdə tutan layihə irəli sürdülər. Canişinlik tərəfindən 1909-cu ilin əvvəlində hazırlanan qanun layihəsinin son variantı müzakirələrdən sonra Nazirlər Kabinetinin təsdiqinə təqdim edildi və 1911-ci ildə təsdiq olundu. Dövlət Duması və Dövlət Şurası tərəfindən də təsdiqlənən qanun layihəsini 1912-ci il dekabrın 20-də II Nikolay imzaladı. Qanun “Hökumətin yardımı ilə İrəvan, Yelizavetpol, Bakı, Tiflis və Kutaisi quberniyalarında pay torpaqların satın alınması yolu ilə kəndlilərin mülkədarlar və sahibkarlardan olan müvəqqəti mükəlləfiyyətli münasibətlərinin ləğv edilməsi haqqında əsasnamə” adlanırdı [8, c. 1687].

Qaydalara görə qanunla müəyyən edilmiş öhdəlikləri olmayan aşağıdakı torpaqlar sahibkarlara heç bir ödənc ödənmədən kəndlilərin xüsusi mülkiyyətinə verilirdi: həyətyanı sahələr; yuxarı təbəqəyə mənsub olmayanların bütün əmlakları; İrəvan quberniyası və Bakı quberniyasının Quba qəzasındakı bəy mülkləri; Yelizavetpol, Bakı və Tiflis quberniyalarındakı xan, bəy, ağalar və mülklərin qeyri-münasib ərazilərdə yerləşən və sahibkarın xeyrinə vergi ödənməyən mülklər; yuxarı təbəqəyə mənsub olmayanların mülklərində salınmış bütün bağlar; yuxarı təbəqəyə mənsub olmayanların mülklərində 18 oktyabr 1879-cu ilə kimi salınmış bağlar; eləcə də kəndli mülklərində yerləşən, sahibkarların istifadəsində olmayan əkinə yararsız bataqlıq, qumluq, qayalıq, gilli yerlər [8, c. 1689].

20 dekabr 1912-ci il və 1 yanvar 1913-cü ildə IV Dövlət Dumasının verdiyi qanuna görə, kəndlilərin daimi istifadələrində olan torpaqları satın

almalı idilər. Mülkədar kəndlilərə verilən pay torpaqları müqabilində dövlət xəzinəsindən pul almalı, kəndlilər isə həmin pulu müəyyən müddətdə xəzinəyə verməli idilər. Cənubi Qafqaz quberniyalarında feodal-asılılıq münasibətləri ləğv edilməli, torpaqlar kəndlilərin xüsusi mülkiyyətinə keçməli idi. 1913-cü il yanvar qanuni feodal mükəlləfiyyətlərini ləğv etmişdir. Kəndlilər pay torpaqlarının xüsusi mülkiyyətçilərinə çevrildilər. Bakı və Yelizavetpol quberniyalarında pay torpaqları müqabilində xəzinə mülkədarlara 10,3 milyon manat pul verməli idi. Kəndlilər həmin pulu faizi ilə birlikdə (21 milyon manat) 28–56 il ərzində ödəməli idilər. Bu qanunlar kəndlilərin vəziyyətində əsaslı dönüş yaratmasa da Azərbaycan kəndlilərində sinfi təbəqələşməni və kapitalist münasibətlərinin inkişafını sürətləndirmişdir.

Ayrı-ayrı quberniyalarda dövlət tərəfindən satın alınaraq aztorpaqlı və torpaqsız kəndlilərə verilən torpaqların sahəsi və ödəncin miqdarı aşağıdakı kimi idi: Tiflis quberniyasında 98,5 min desyatin torpaq üçün 4917864 rubl, Kutaisi quberniyasında 57244 desyatin torpaq üçün 2444146 rubl, İrəvan quberniyasında 131121 desyatin torpaq üçün 5384396 rubl, Yelizavetpol quberniyasında 268449 desyatin torpaq üçün 7404945 rubl, Bakı quberniyasında 98326 desyatin torpaq üçün isə 2963484 rubl ödənməli idi. Ödənişin hesablanması qaydası belə idi: borcun ödənməsi üçün 28, 41 və 56 il olmaqla üç müddət müəyyən olunmuşdu. Bu müddətə müvafiq olaraq da ödəncin hər manatı üçün illik ödənəcək əlavə məbləğ də müəyyən olunmuşdu ki, bu, 28 illiyə 6 qəpik, 41 illiyə 5 qəpik, 56 illiyə isə 4,5 qəpik müəyyən olunmuşdu. Ödənişin məbləği illərə bölünməli, 6 və ya 4,5 qəpiyə vurulmalı idi. Məsələn, ödənc 200 rubl olsaydı, 28 il ərzində illik ödənişlərin məbləği $200 \times 6 = 12$ rubl, 56 il üçün isə $200 \times 4,5 = 9$ rubl olacaq idi. Əslində, 28 illik müddətə kəndlilər 336 rubl, yəni alınan məbləğdən 136 rubl artıq ödəməli idilər [8, c. 1691; 2, c. 287].

Buna töycünün kapitallaşması da deyilirdi. Belə ki, bütün torpaqlar sahibkarın mülkü hesab olunduğundan kəndlilər pay torpaqlarını ondan almalı idilər. Ancaq torpaq sahibinə torpaq üçün ödənilməli olan məbləğ torpağın dəyəri ilə deyil, töycünün kapitallaşması yolu ilə müəyyən edilirdi. Ödəncin miqdarı müəyyən edilərkən, bütün feodal rentası müəyyən bir əmsaldə nağd pula yenidən hesablanırdı. Torpaq mülkiyyətçiləri tərəfindən alınan məbləğ qoyulmuş kapitaldan əldə edilən gəlirin 6%-i hesab olunurdu (bu, bankdakı depozitlər üzrə hər il yığılan faizə bərabər idi). Töycünün kapitallaşması bu cür aparılırdı [5, c. 121].

1912-ci il 20 dekabr qanunu Cənubi Qafqazın digər yerlərində olduğu kimi, Azərbaycanda da 1913-cü il yanvarın 1-dən həyata keçirilməyə başlandı. Bakı və Yelizavetpol quberniyaları üzrə ödənc 1163 mülkə aid edilmişdi. 1913-cü il yanvarın 1-dən etibarən 403,4 min desyatin. pay torpağı sahibkar kəndlilərin xüsusi mülkiyyəti elan edildi, kəndlilər xüsusi mülkiyyəti olan pay

torp ağı üçün xəzinəyə faizlə birlikdə 20755376 rubl pul ödəməli idilər. Zaqatala dairəsində isə ödəncə aid edilmiş 47 kənd 20 il müddətində dövlət xəzinəsinə 284969 rubl ödəncə verməli idi [3, s. 50].

Qeyd etmək lazımdır ki, Cənubi Qafqazdakı müvəqqəti mükəlləfiyyətli kəndlilərin asılılıqdan azad edilməsi prosesi Rusiyanın mərkəzi əyalətlərindən fərqlənirdi. Belə ki, əgər Rusiyanın mərkəzi əyalətlərinin kəndlisi müvəqqəti mükəlləfiyyətli münasibətlərin ləğv olunduğu vaxtdan XX əsrin əvvəllərinə kimi olan müddətdə ona verilmiş hər desyatin torpaq üçün orta hesabla 43 rubl ödəməli olmuşdusa, Cənubi Qafqazda bu rəqəm 387 rubl təşkil etmişdir [2, c. 277].

20 dekabr 1912-ci il qanunu əsliində Stolipin aqrar siyasətinin Cənubi Qafqazda həyata keçirilməsi idi. Bu siyasət torpaq sahibkarlarının hüquqları və feodal istehsal münasibətlərini saxlamağa yönəldilmişdi. Stolipin aqrar siyasətinin Cənubi Qafqazda, o cümlədən Azərbaycanda tətbiq edilməsinin tərəfdarlarının söylərinə baxmayaraq, onların arzusu həyata keçmədi. Çünki çarizm həmin vaxta kimi həyata keçirilən islahatlarla Stolipinin aqrar islahatının müddəalarının bütün kəndlilərin 20 faizini təşkil edən sahibkar kəndinə tətbiq olunmasına razılıq vermişdi.

Azərbaycanın şimal-qərb bölgəsində, Zaqatala dairəsində isə rəiyyətlərin bəylərdən və keşkəl sahiblərindən olan asılılığının ləğv edilməsi isə xüsusi qanunla tənzimlənmişdir. Burada kəndlilər üç qrupa bölünürdülər: heç kimə vergi ödəməyən kəndlilər – 8700 tüstü; keşkəl kənd sakinləri – 3000 tüstü; bəy kəndlərinin sakinləri – 900 tüstü [1, c. 126]. Zaqatala dairəsində torpaq mülkiyyət münasibətlərini tənzimləmək məqsədilə hələ 1869-cu ildə təşkil olunmuş silki-torpaq komissiyası 1874-cü ilin mayında özünün islahat layihəsini təqdim etsə də təşkil olunsada bu islahat həyata keçirilməmiş qalmışdı [1, c. 134, 148].

Belə vəziyyət XX əsrin əvvəllərinə kimi davam etmiş, məhz həmin vaxtı dairədə torpaq-mülkiyyət münasibətlərinin nizamlanması məqsədilə işlərə başlanılmışdır. Bu məqsədlə 1908-ci ildə Qafqaz canişini tərəfindən kəndlilərlə bəylər arasındakı münibətləri tezliklə həll etmək məqsədilə Tiflisdə inzibati və vergi müfəttişliyinin tərkibində mülki hissə üzrə köməkçisi E.Vatanatsinin başçılığı ilə idarənin və vergi müfəttişliyinin məmurları, eləcə də bəylərin nümayəndələrinin iştirakı ilə “Xüsusi şura” təşkil etdi. Toplanan müşavirə islahat planını işləyib hazırladı və qərara aldı ki, “mükəlləfiyyətlərin ödənilərək alınması” yolu ilə asılı münasibətləri aradan qaldırmaq olar. Lakin qeyd olundu ki, bunun üçün onların növlərini, ölçülərini və pul ifadəsində dəyərini müəyyən etmək lazımdır. Bu işləri həyata keçirmək üçün Teymur-Xan-Şurada vilayətin hərbi qubernatoru S.Volskinin başçılığı ilə bütün dairələrin rəisləri, vergi müfəttişləri və maraqlı tərəflərin nümayəndələrindən (bəylər və kəndlilər) ibarət “Müvəqqəti vilayət komissiyası” yaradıldı [10, c. 86].

Bu komissiya, kəndlilərlə bəylər arasındakı asılı münasibətlərin mənşəyi və hazırkı vəziyyəti barədə, habelə hər bir kənd üçün ödədikləri mükəlləfiyyətləri pula çevirməklə miqdarı və onu alan bəylər haqqında müfəssəl nəticə hazırlayır. Bəylərə ödəniləcək ödəncin hesablanması zamanı 1908-ci ildən əvvəlki son beş ilin orta qiymətlərindən istifadə edilmişdir. Komissiyanın tərtib etdiyi cədvəldə ödəncin yerinə yetirildiyi bölgənin hər bir kəndi üzrə onun pulla dəyəri, rüsumların illik məbləğinin 10 mislini təşkil edən ödənilmə miqdarı, habelə rüsumların ödənilməsi zamanı ayrı-ayrı təsərrüfatların xəzinəyə ödəyəcəkləri ödənişlərin orta ölçüsü göstərilmişdi. Uzunsürən müzakirələrin nəticəsi olaraq canişin dəftərxanası tərəfindən iki qanun layihəsi hazırlandı - “Dağıstan vilayəti və Zaqatala dairəsinin kəndlilərinin bəylər və keşkəl sahiblərindən olan asılı münasibətlərinin ləğv edilməsi haqqında” və “Dağıstan vilayəti və Zaqatala dairəsinin əhalisinin torpaq idarəçiliyi haqqında” [10, c. 87].

Hər iki layihə Dövlət Dumasına təqdim olunsada da uzun müzakirələrdən sonra mahiyyəti kənd icmaları, ayrı-ayrı sahibkarlar və məscidlərin faktiki istifadəsində olan torpaqların onların mülkiyyətində saxlanmasıdan ibarət olan “Dağıstan vilayəti və Zaqatala dairəsinin əhalisinin torpaq idarəçiliyi haqqında” layihə təsdiq olunmur. “Dağıstan vilayəti və Zaqatala dairəsinin kəndlilərinin bəylər və keşkəl sahiblərindən olan asılı münasibətlərinin ləğv edilməsi haqqında” layihə 1913-cü il iyunun 21-də Dövlət Dumasının iclasında müzakirə olundu. Duma komissiyasının məruzəçisi Xarlamov deputatları Rusiya hakimiyyətinin təqsiri səbəbindən Qafqazda bu günə qədər davam etmiş təhkimçiliyin qalıqlarına son qoymağa və qanun layihəsini tələsik qaydada qəbul etməyə çağırırdı [10, c. 87].

Qanun layihəsi Dumada 1913-cü il iyunun 22-də son variantda təsdiq edildi. 1913-cü il iyulun 7-də IV Dövlət Duması tərəfindən təsdiq olunmuş “Dağıstan vilayəti və Zaqatala dairəsinin kəndlilərinin bəylər və keşkəl sahiblərindən olan asılı münasibətlərinin ləğv edilməsi və bu yerlərdə kəndli işlərinin qurulması haqqında” qanun imperator II Nikolay tərəfindən təsdiq edildi [9, c. 733-735].

Qaydalarla (1-ci maddə) müəyyən edilirdi ki, 1913-cü il yanvarın 1-dən bütün tabeliyində olan kəndlilər bəylərin və keşkəl sahiblərinin xeyrinə vergi ödəməkdən azad edirlər. Ləğv edilmiş mükəlləfiyyətlərə görə bəylərə xəzinədən birdəfəlik müavinət verilirdi ki, kəndlilər onu 20 il ərzində dövlətə qaytarmalı idilər. Zaqatala dairəsi üzrə bəylərə və keşkəl sahiblərinə ödəniləcək ödəncin məbləği 284968 rubl müəyyən olunmuşdu [6, справочный отдел, с. 148].

1913-cü ilin sentyabrın 1-dən yerlərdə qanunun icrası zamanı baş verə biləcək müxtəlif xarakterli narazılıqların baxılması funksiyası həvalə edilmiş 20-i Dağıstan vilayətində, 3-ü isə Zaqatala dairəsində olmaqla ümumilikdə 23

barışdırıcı münsif vəzifəsi təsis olunurdu. Onların hər birinə də bir tərcüməçi müəyyən olunurdu. Xəzinədən münsiflərin saxlanması üçün ildə 46 min rubl, tərcüməçilərin axlanması üçün isə ildə 13080 rubl vəsait ayrılırdı. Zaqatala dairəsi üzrə barışdırıcı münsiflərin qərarından olan narazılığa Tiflis quberniya kəndli məsələləri üzrə idarədə baxılırdı [6, справочный отдел, с. 144].

1912-ci ildə, Bakı və Yelizavetpol quberniyalarında yaradılmış 12 münsif şöbəsinin sayı 1913-cü ildə 32-yə çatdırılmışdı. Zaqatala dairəsində isə ödənc əməliyyatını aparmaq üçün üç münsif vəzifəsi təsis edildi, bununla əlaqədar olaraq inzibati dairənin ərazisi 3 barışdırıcı şöbəyə bölündü. Hər barışdırıcı şöbənin işinə bir münsif rəhbərlik edirdi [3, s. 51].

Bu yarımfəsildə aparılmış tədqiqata yekun vuraraq qeyd etmək lazımdır ki, çar Rusiyasının Şimali Azərbaycandakı aqrar siyasəti qeyri ardıcılığı ilə seçilmiş və bu siyasət çarizmin bu bölgədəki mövqelərinin sabitliyindən asılı olaraq dəyişmişdir. Belə ki, 1861-ci il aqrar islahatı ilə Rusiyanın mərkəzi əyalətlərində kəndlilərin müvəqqəti mükəlləfiyyətli vəziyyətinə son qoyulsa da, XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəlləri boyu Cənubi Qafqazla bağlı bu istiqamətdə müxtəlif aqrar qanunların qəbul edilməsinə baxmayaraq Şimali Azərbaycanda kəndlilərin müvəqqəti mükəlləfiyyətli vəziyyəti davam etmişdir. Bütün bu müddətdə Rusiyanın buradakı aqrar siyasətinin vasitə və üsulları bu diyardakı kəndlilərin durumunun yaxşılaşdırılmasına deyil, çarizmin Cənubi Qafqazda möhkəmlənməsinə xidmət etmişdir. Yalnız XX əsrin əvvəllərindən etibarən imperiyanın daxili sosial-iqtisadi və siyasi həyatında baş vermiş təlatümlü hadisələr çarizmi Cənubi Qafqazda həyata keçirdiyi aqrar siyasətinə yenidən baxmağa, bu istiqamətdə ciddi dəyişikliklər etməyə vadar edir ki, 1912-1913-cü illər aqrar qanunlarının verilməsi də məhz bununla bağlı idi.

Ədəbiyyat:

¹Авалиани С.Л. Крестьянский вопрос в Закавказье том 3. Одесса, 1914.

²Агаджанян С. Ш. Ликвидация временнообязанного состояния крестьянства в Закавказье: закон от 20 декабря 1912 г. // <https://cyberleninka.ru/article/n/likvidatsiya-vremЕННОobyazannogo-sostoyaniya-krestyanstva-v-zakavkazie-zakon-ot-20-dekabrya-1912-g/viewer>

³Azərbaycan tarixi. 7 cildə. cild V. Bakı, Elm, 2008.

⁴Всеподданнейшая записка по управлению Кавказским краем графа Воронцова-Дашкова. Тифлис, 1907.

5. Мотревич, В. П. Аграрная история России (IX–XX вв.). Екатеринбург, 2012.

⁶Правила о прекращении зависимых отношений поселян Дагестанской обл. и Закатальскогоокр. к бекам и кешкелевладельцам. Кавказский календарь на 1914 г. Тифлис, 1913.

7. Полное собрание законов Российской империи. Третье собрание (1881-1913), Т. XXIII (1903), часть 1-я, закон 22822.

8. Полное собрание законов Российской империи. Третье собрание (1881-1913), Т. XXXII (1912), часть 1-я, закон 38539

⁹Полное собрание законов Российской империи. Третье собрание (1881-1913), Т. XXXIII (1913), часть 1-я, закон 39734.

¹⁰Халифаева А.К. Аграрная реформа в Дагестане во второй половине XIX в. Известия вузов. Северо-Кавказский регион. Общественные науки. 2004. № 4.